

Вадим Іванович ПАЛАГУТА

Доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії і педагогіки,
Національний технічний університет
«Дніпровська політехніка»,
пр. Д.Яворницького, 19, Дніпро, 49005, Україна

E-mail: palaguta.vadimus@gmail.com,

Вікторія Олексіївна БІЛОУС

Аспірантка кафедри міжнародної економіки,
управління і соціально-гуманітарних дисциплін,
Український державний університет науки і
технологій (УДУНТ),
пр. Науки, 4, Дніпро, 49005 Україна

E-mail: vikipva@gmail.com,

Vadim PALAHUTA

PhD hab. (Philosophy), Professor, Professor at the
Department of Philosophy and Pedagogy,
National University of Technology,
19 D.Yavornytskoho Ave., Dnipro,
49005, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4254-1625>

Victoria BELOUS

Postgraduate Student at the Department of
International Economics, Management and Social
and Humanitarian Disciplines,
Ukrainian State University of Science and
Technology,
4 Science Ave., Dnipro, 49005, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5153-4454>

УДК 130.2:316.3:321.01

**АВТОНОМНІСТЬ І ЗАЛЕЖНІСТЬ СУБ'ЄКТА В БІОПОЛІТИЦІ:
ВІД ГУВЕРНАМЕНТАЛЬНОСТІ ДО ІМПЕРІЇ**

Received 18 March 2026; revised 25 April 2026; accepted 05 May 2026

DOI: 10.15421/342607

дата публікації: 29.05.2026

Анотація

У статті досліджується парадокс сучасного суб'єкта, який, прагнучи автономності, функціонує в умовах множинних систем залежностей, сформованих у біополітичній реальності. Саме в сучасності, «одновимірна людина» існує в системах різноманітних залежностей біовлади, які її постійно контролюють та управляють її намірами, діями, поведінкою. Показано, що традиційні характеристики автономності – суверенність, внутрішня самодостатність і відносна незалежність – поступово трансформуються під впливом механізмів біовлади.

Обґрунтовано, що збереження автономності можливе через практики «технологій себе», зокрема у фукіанському розумінні «турботи про себе», однак ці практики не набули широкого поширення. Натомість зростає залучення індивідів до тимчасових колективних спільнот, передусім цифрових, які частково послаблюють контроль неоліберальної біополітики, але водночас продукують нові форми залежності.

Здійснено порівняльний аналіз ліберальної біополітики М.Фуко, що ґрунтується на принципі гувернаментальності держави, тобто на розумінні феномену правління як універсального принципу всіх і кожного; та створює простори автономії і неоліберальної біополітики Імперії та Множинності М.Хардта й А.Негрі, яка долає національні та державні кордони, виявляє суттєві дуалістичні внутрішні суперечності у формуванні автономності сучасного індивіда.

Встановлено принципові протиріччя при формуванні колективного політичного суб'єкта в концепції Імперії М.Хардта і А.Негрі. Ці протиріччя надають змогу в подальшому краще оцінити вплив цифрових технологій на тимчасові громадські зібрання та мережеві спільноти, які, в свою чергу, формують цілу низку новітніх соціальних залежностей. Встановлено, що цифрові мережеві спільноти та тимчасові зібрання індивідів одночасно відкривають нові можливості для самореалізації та посилюють залежність, що створює ризик втрати автономності, притаманної модерному суспільству. Показано, що це супроводжується трансформацією самого розуміння автономності.

Проаналізовано, що в модерному суспільстві біополітика органічно поєднувала дисциплінарні техніки з технологіями біополітики, які забезпечували гарантовану державою безпеку населенню. Це надавало деякі можливості для реалізації самостійних намірів та бажань в життєдіяльності індивідів.

Зроблено висновок про зміну біополітичної стратегії формування суб'єктності в цифровому суспільстві та окреслено перспективу дослідження динаміки автономності й залежності в мікросоціальних утвореннях із зміщенням акценту від біополітики до психополітики. Саме ці нові форми соціальних спільнот, що характерні для цифрового суспільства, швидко створюють спонтанні зібрання індивідів та імматеріальні професійні колективи.

Ключові слова: автономія, залежність, суб'єктність, тілесність, біополітика, цифровізація.

AUTONOMY AND DEPENDENCY OF THE SUBJECT IN BIOPOLITICS: FROM GOVERNMENTALITY TO EMPIRE

Abstract

There exists a paradox of the modern subject, who strives to attain autonomy, yet invariably becomes entangled in various systems of dependency. Sovereignty, inner self-sufficiency, and relative independence from external circumstances – qualities that were historically inherent to the human being – are gradually disappearing as a result of total immersion in systems of dependency formed within biopolitical reality. It is precisely in modernity that the «one-dimensional man» exists within systems of diverse dependencies of biopower, which continuously monitor and govern his intentions, actions, and behavior.

However, the possibilities for preserving individual autonomy nevertheless remain due to the existence of various contemporary technologies, for example, those oriented toward the Foucauldian «care of the self». At the same time, through the cultivation of these techniques of the self, the individual has every opportunity to independently construct their autonomy, endowing it with traits of originality and uniqueness. Unfortunately, individual «technologies of the self» as practices of autonomy do not currently receive widespread dissemination among broad strata of the population.

At the same time, what is becoming widespread is the involvement of individuals in singular, temporary, collective communities, in particular digital networks, which to some extent make it possible to overcome the total control exercised by contemporary neoliberal biopolitics. Emphasis is placed on a comparative analysis of the liberal biopolitics of M.Foucault, who focused on the governmentality of the state, that is, on understanding the phenomenon of governance as a universal principle of all and of each. This created zones of autonomy.

On the other hand, it is shown that the neoliberal biopolitics of Empire and Multitude by M.Hardt and A.Negri, which transcends national and state borders, reveals significant dualistic contradictions in the formation of the autonomy of the modern individual. At the same time, fundamental contradictions in the formation of the collective political subject within the concept of Empire by M.Hardt and A.Negri are also identified. These contradictions make it possible to better assess the impact of digital technologies on temporary public gatherings and network communities, which, in turn, form an entire range of new social dependencies.

This vividly demonstrates the attempts of individuals, in order to preserve their autonomy, to seek out new, sometimes marginal social communities or micro-communities, which they can join as full-fledged participants. However, this gives rise to a real threat of the complete loss of individual autonomy that was still characteristic of modern society. It is established that this may lead to a transformation in the very understanding of autonomy characteristic of individuals in modern industrial society.

It is analyzed that in modern society biopolitics organically combined disciplinary techniques with technologies of biopolitics, which ensured state-guaranteed security for the population. This provided certain opportunities for the realization of independent intentions and desires in the life activity of individuals. It is traced that in the contemporary digital network society, the biopolitical strategy of the formation of subjectivity is undergoing radical transformation, which significantly affects individual autonomy.

Therefore, as a perspective for further research, it is meaningful to investigate the dynamic changes in autonomy and dependency of the individual within temporary microsocieties, where the emphasis shifts from biopolitics to psychopolitics. It is precisely these new forms of social communities, characteristic of digital society, that rapidly generate spontaneous gatherings of individuals and immaterial professional collectives.

Keywords: autonomy, dependency, subjectivity, corporeality, biopolitics, digitalization.

Постановка проблеми.

При розгляді феномена суб'єктності в сучасній глобалізації особливої актуальності набуває дослідження дуалізму автономії та залежності індивіда в нових соціально-політичних та соціально-економічних умовах. Саме сьогодні індивід одночасно долучений до багатьох соціальних зв'язків та відносин: економічні мережі (робота, ринкові відносини, конкуренція); інформаційні мережі (медіа, соціальні мережі, цифрові профілі); біополітичні режими (управління своєю тілесністю, здоров'ям, емоціями та почуттями) з акцентом на психополітичну складову – планування успіху та продуктивності отриманих результатів, самовдосконалення, самооптимізація. Таким чином, існує парадокс сучасного суб'єкта – він прагне до автономії, однак він неминуче долучений до різних мереж залежностей. Одним з головних чинників збереження дуалізму автономії та залежності в соціально-політичному вимірі належить безпосередньо владним відносинам, які продукуються зовсім різними соціальними структурами. Саме владні відносини, як ціла мережа залежностей та зобов'язань, зумовлюють ступінь і характер автономності індивіда, істотно трансформуючи його сприйняття самого себе, впливаючи на формування його «внутрішнього світу» в сучасному глобалізованому світі. Процеси суб'єктивації знаходяться під пильним контролем біовлади, тому зони автономності індивід встановлює собі тільки за рахунок десуб'єктивації, тобто створення зон або локацій своєї автономності, намагаючись вийти із низки соціальних залежностей. Тому, складність проблеми полягає у встановленні міри цих соціальних залежностей, оскільки сама автономність індивіда може характеризуватися мінливістю та невизначеністю, що зумовлюється її складністю, суперечливістю і непередбачуваністю. Значною мірою завдяки цій важливій обставині в сучасних соціально-гуманітарних дослідженнях представлені різні моделі суб'єктності з акцентом або на (нео)ліберальні, або на авторитарні, або на тоталітарні її варіанти, що в остаточному підсумку визначаються домінуючими владними відносинами у суспільстві. Безперечно, ці моделі зовсім по-різному структурують співвідношення автономії та залежності індивіда, і, розуміння у них суб'єктності суттєво відрізняється. Однією з домінуючих моделей, яка доцільно розглядає цей дуалізм є неоліберальна модель, яка є історичним продовженням ліберальної моделі. Неоліберальна модель спирається на біополітичну стратегію

управління сучасним світовим суспільством. Зокрема, неолібералізм передбачає біовладу як найважливішу складову управління, зорієнтовану на дослідження суб'єктності не одиничного індивіда, а колективного індивіда, який обов'язково залучений до тих чи інших соціальних груп або спільнот. Тому, це зумовлює зміщення акценту з індивідуалізму, що був властивий для ліберальних часів, на аналіз групового або колективного індивіда. Цей ракурс стосується не скільки таких великих колективних спільнот як нація, великих популяцій населення, а переважно мікросоціумів, зокрема колективів, які виникають спонтанно та тимчасово, і потім швидко зникають, наприклад – мережеві соціальні групи. Останні мікросоціуми можуть обумовлюватися розгортанням в сучасному світі процесів цифровізації та медіалізації. Тому, вельми актуальним є дослідження дуалізму автономності та залежності в сучасному цифровому суспільстві на новій якісній основі, де статистичним його вираженням стає індивід як представник мікросоціуму і де вже зовсім інакше визначається автономність.

Аналіз останніх джерел та публікацій. На думку авторів, сучасна біополітична теорія пояснює глибинні витоки дуалізму, а іноді, і антагоністичні відношення, що склалися між породним устремлінням суб'єкту до автономії та суверенності, та системою соціальних залежностей, які його оточують в соціальній реальності. Тому, саме критичний погляд з боку представників біополітичної парадигми красномовно свідчить, що вже починаючи з модерну конституюється управлінська матриця, яка повністю захоплює в свої обійми пересічного індивіда, ніби передбачаючи та реалізуючи його наміри, дії та бажання. Європейській індивід Нового часу, придбаючи або виборюючи статус суверенної діючої особи, не «помітив», що потрапив в тотальну залежність від владних механізмів або диспозитивів влади, які ретельно досліджує біополітична парадигма. Тому, не випадково М. Фуко звернув увагу на те, що європейські індивіди стають свідомими суб'єктами власної дії. Однак, саме у зв'язку з цим «суб'єктивізація» отримує амбівалентний сенс французького *assujettissement*, тобто процес «становлення суб'єктом», де «суб'єкт» (*sujet*) – це діючий і мислячий індивід, новоєвропейська особистість і, одночасно, «підданий», який підлягає певній залежності, тобто завжди підвладний.

Дослідженню дуалізму автономії та залежності суб'єкту у біополітичній реальності при-

ділив пильну увагу в своїх роботах та лекціях в Колеж де Франс М.Фуко [Foucault 1975; Foucault 1982; Foucault 1988; Foucault 2001; Foucault 2004a; Foucault 2004b; Foucault 2010] та М.Хардт та А.Негри [Hardt, Negri 2000; Hardt, Negri 2005; Hardt, Negri 2012; Hardt, Negri, 2017]. Окрім цих філософів, розгляду положень яких присвячена ця стаття, до дослідження проблеми співвідношення автономії та соціальних залежностей суб'єкта звертались інші філософи, які працюють в біополітичній парадигмі, а саме – ціла низка робіт під назвою *Homo sacer* Дж. Агабена, біополітична концепція імунітету Р.Еспозіто, некрополітика А.Мбембе. Проблеми автономності колективного суб'єкта торкалась в своїй концепції прекарності Дж. Батлер та представники концепції радикальної демократії Е.Лаклау та Ш.Муфф. Дослідження автономності та соціальних залежностей сучасного індивіда присвятив в своїй роботі «Топологія насильства» Б.-Ч.Хан. На протиріччя автономії і залежності у сучасного індивіда у сучасній біополітиці звернули увагу М.Дін [Dean 2010] та Б.Айна [Ajana 2019].

Метою дослідження є порівняльний аналіз співвідношення автономності і залежностей суб'єкта в ліберальній (М.Фуко) та неоліберальній концепції біополітики (М.Хардт і А.Негри) в контексті сучасних соціально-політичних процесів.

Виклад основного матеріалу.

Починаючи з 60-80-х років ХХ століття стає очевидним, що глобалізація є характерною ознакою всього постіндустріального суспільства. Саме світова торговельно-економічна система зумовила процес подальшої глобалізації сучасного суспільства. Було досягнуто макроекономічного панування товарно-грошових відносин над усіма державними, соціальними, етичними та іншими системами периферійних регіонів. Однак, на думку І.Валлерстайна, лібералізм і демократія постають як «брати-вороги» [Wallerstein 2001: 96]. За такого розуміння стану речей суверенітет національних держав ставиться під сумнів. «Історія обмеження суверенітету народу є історією ідеології лібералізму» [Wallerstein 2001: 75]: свобода руху товарів, людей і капіталів стала підґрунтям глобалізації та базисом формування неоліберальної ідеології. Глобалізація і лібералізація, знизивши ризики світової війни, призвели до створення так званого «суспільства ризику», концепцію якого запропонував німецький соціальний філософ і соціолог У.Бек: «неможливо обмежити зростання споживання індивідів, але зростає споживання

врешті-решт створює високі ризики для людства. Щоб подолати чергову кризу або досягти стабільності, держава та її управлінські структури повинні створювати такі умови, що сприяють розчиненню або анігіляції суверенності індивідів: свободи волі, автономних зон існування та автономності соціального суб'єкта загалом [Beck 2007: 6].

Якщо звернутися до передісторії нинішнього стану речей, то безсумнівною очевидністю є вбудованість індивідів у сучасну біополітичну стратегію. Справді, біополітична стратегія управління індивідами стає домінантною в сучасному світі. Загальновідомо, що концепція біополітики, яка була запропонована М.Фуко як опис принципово нового типу управління, – вже не стільки над одиничним індивідом і його тілом, скільки управлінням великою групою індивідів, що становлять населення. У своїх дослідженнях М.Фуко доводить, що, починаючи з XVII-XVIII століть, відбувся цілий ряд суттєвих змін в управлінні західним суспільством. Насамперед – це зміна механізмів здійснення влади: влада тут здійснюється не суверенним носієм влади, а, власне, спрямована на встановлення владних відносин у всьому суспільстві знизу вгору. «Владні відносини, – як наголошував французький мислитель, – це такі відносини, які державні апарати здійснюють над індивідами, але водночас батько родини здійснює їх над дружиною і дітьми, це влада, яку здійснює лікар, влада, яку здійснює знатна особа, влада, яку здійснює власник заводу над своїми робітниками. <...> Існує не стільки влада, скільки складні владні відносини...» [Foucault 1975: 39].

Упродовж досить тривалого часу відбувається поступовий, але істотний зсув у розумінні індивідуальної та колективної суб'єктності як об'єкта влади. У біополітичній стратегії управління суспільством об'єктом владних відносин стає населення, яке має життєво важливі потреби у відтворенні та примноженні чисельності. Інакше кажучи, населення починають розглядати як популяцію індивідів, як біологічну масу, що стає першочерговою функцією належного виконання обов'язків державного апарату. Більше того, владу не цікавлять індивідуальні якості індивідів як громадян держави; вона ґрунтується переважно на кількісних характеристиках населення, таких як народжуваність, смертність, захворюваність, тривалість життя тощо. Біополітика керується принципом правильної організації державних інститутів, які забезпечують зайнятість населення, його охорону здоров'я, поліцейський контроль,

освіту, тобто влаштування їх таким чином, щоб «керівний вплив обмежувався межами необхідно-го і достатнього» [Foucault 2004a: 87].

Звісно, перелічені характеристики не вичерпують усього змісту біополітики, однак, виходячи з них, можна сформулювати загальне уявлення про новочасну систему управління і контролю індивідів з боку владних структур. Завдання біополітики зводиться до того, щоб, впливаючи на біологічну природу людини, всіляко маніпулювати її поведінкою, створювати такі умови існування, за яких індивід за жодних обставин не помишляв би здійснювати дії, небажані для влади. Проте парадокс подібної стратегії полягає в тому, що, перебуваючи під контролем біовлади в усіх сферах життя, індивіди мають відчувати себе достатньо вільно і розкуто. Зрештою, саме в цьому й полягає одне з основних стратегічних завдань біополітики.

Ця біополітична стратегія набула додаткових характеристик у сучасному глобальному світі. Тому виникає цілком резонне запитання: чи існує і як реалізується автономність індивідів у сучасному суспільстві? Справді, тут сама автономність індивідів постає як суттєво проблематична. Відомо, що фундаментальною можливістю – у кантівському розумінні цього поняття – є можливість бути автономним у своїх поглядах, думках, словах та діях. Кожен із нині живих індивідів має зробити себе автором власних вчинків і прийняти відповідальність за них, відмовляючись діяти будь-яким іншим чином, окрім як на тих підставах, які він сам знаходить достовірними й виправданими. Автономія в цьому розумінні є прямою протилежністю залежності в її найгіршому сенсі – як рабської покори, як сліпого підпорядкування владі іншого, незалежно від того, якими є підстави такої влади. Тому політичне підпорядкування є різновидом загального підпорядкування владі. Безперечно, як таке воно є неприйнятним, навіть якщо йдеться про підпорядкування в умовах демократії, в умовах громадянського суспільства, і якщо воно виражається насильницькими діями. Саме тому лібералізм, починаючи від свого виникнення понад 300 років тому, всіляко прагне зробити автономію індивіда первинною, відносно будь-яких залежностей від механізмів влади.

У цьому сенсі, з одного боку, індивіди значно краще контролюються завдяки створенню в них хибного відчуття себе як автономних агентів власного життя. Проте, з іншого боку, і на цьому наголошує У.Бек, формується стан радикальної невизначеності для маси індивідів, тому загалом

воно і характеризується як «глобальне суспільство ризику» часів домінування біополітики.

Так, одне із завдань біополітики зводиться до того, щоб, впливаючи на тілесну природу людини, всіляко керувати її поведінкою, створювати такі умови існування, за яких індивід за жодних обставин не помишляв би здійснювати дії, небажані для влади.

Однак чи не суперечить цей принцип біополітики – поєднання зовнішнього управління і свободи – повному забуттю класичного уявлення про автономність людини? Тому не буде перебільшенням стверджувати, що сучасному індивідові є цілком чужим і незрозумілим давньогрецький принцип *Арте* як візитівка тодішнього вільного громадянина, що виражав його доблесть, досконалість і справедливість і який на все життя нерозривно пов'язував громадянина з полісом.

Тому давно вже кануло в Лету уявлення про автономність людини, яке було явлене в античному світі як найвищий зразок свободи й автаркції, тобто внутрішньої самодостатності та незалежності. А якщо ще й звернутися до «Політики» Арістотеля, то автономія постає виключно як громадянська чеснота, що передбачає розсудливість, справедливість і участь у суспільному житті задля блага всього полісу.

Однак постає цілком резонне запитання: чи існує автономність індивідів і в якому вигляді у сучасному суспільстві? Так, відомо, що фундаментальною можливістю – у кантівському сенсі – є можливість індивіда бути автономним у своїх поглядах і діях. Інакше кажучи, кожен із сучасних індивідів має зробити себе автором власних вчинків і прийняти відповідальність за них, відмовляючись діяти будь-яким іншим чином, крім як на тих підставах, які він сам знаходить достовірними й виправданими. Тим самим сучасна автономність, як рецепція і симбіоз аристотелівського, кінічного, стоїчного та епікурейського її розуміння, передбачає здатність індивіда самостійно керувати своїм життям і його цілями, встановлювати внутрішні норми самозаконності та принципи поведінки, а не просто сліпо наслідувати зовнішні настанови, необдуманно приймати правила соціального середовища.

Отже, автономія в цьому розумінні є прямою протилежністю залежності в її найгіршому сенсі – як рабської покори, як сліпого підпорядкування владі інших, незалежно від того, якими є підстави такої влади. Тому, політичне підпорядкування є різновидом загального слідування настановам

і приписам влади. Безперечно, як таке воно є неприйнятним, навіть якщо йдеться про підпорядкування в умовах демократії – у реальній чи викривленій формі, коли воно виражається насильницькими діями.

Тоді яким чином реалізує себе автономність індивіда в умовах біополітики? Інакше кажучи, чи можливо забезпечити автономність індивіда в умовах домінування біополітики на сучасному етапі її існування?

Виходячи з концепції біополітики М.Фуко – однієї з найбільш значущих у сучасних дослідженнях біовлади, – чи коректно розглядати населення як колективного політичного суб'єкта? Справді, якщо звернутися до досліджень біополітики М.Фуко, то вона розуміється як спосіб і результат правління, об'єктом якого стає населення держави як її головний ресурс збагачення і добробуту. Вона продукує форми біовлади (влади над життям індивідів) і використовує різноманітні техніки, зокрема й техніки дисциплінарної влади, що застосовуються не лише до індивіда і його тіла, і не до суспільства як такого, а до нового об'єкта постійної урядової турботи й опіки – до населення. Так формується державний інтерес (фр. *raison d'État*) як головна мета оптимізації життя на державному рівні [Foucault 2004b]. Тим самим, М.Фуко вносить істотні корективи в розуміння влади. Влада осмислюється амбівалентно – одночасно і як правління, яке існує на всіх рівнях суспільства, і як універсальний принцип всіх і кожного. Однак потім стала переважати як «урядовість», сумнозвісна «гувернаментальність», або фр. *gouvernementalité* (англійський відповідник – *governmentality*), яка виходить саме з управлінських структур влади.

І що примітно саме по собі: хоча в сучасній французькій мові слово *gouvernement* має одне очевидне значення – «уряд», Фуко, щоб уникнути плутанини, спеціально застерігає, що коли йдеться про аналіз відносин влади в перспективі гувернаментальності, під *gouvernement* він має на увазі не політичний інститут і не державний орган («уряд»), а певну практику – практику (у)правління поведінкою людей [Foucault 2004b: 323-324].

Виходячи з цього уточнення, гувернаментальність, як практика управління поведінкою, існує практично в усіх типах комунікації індивідів у соціумі, як реальний прояв відносин мікровлади, що постійно складаються в міжособистісному спілкуванні між індивідами. Тобто «державне» і все, що до нього належить, постійно визначається самою динамікою владних відносин. У соціаль-

ній реальності відбувається безперервне переозначення простору «державного». Включення або виключення тих чи інших аспектів життя й поведінки індивідів у сферу контролю, опіки, турботи й, зрештою, управління індивідами за допомогою державних інститутів саме по собі є одним із владних механізмів, елементом реалізації універсального принципу гувернаментальності.

Виходячи з цього принципу, при розгляді взаємозв'язку автономії індивіда із соціальними залежностями, можна окреслити таку еволюцію: від суверенного втручання через такі техніки влади, як виключення та дисциплінарне відмежування і ув'язнення індивідів (ідеальним зразком чого є Паноптикум І.Бентама), і поліцейського регулювання – до ліберального мистецтва керувати індивідами, не керуючи ними безпосередньо. Дія принципу гувернаментальності М.Фуко забезпечує «специфічну природність у відносинах людей між собою, у тому, що спонтанно відбувається, коли вони живуть разом, коли вони утворюють єдине ціле, коли вони обмінюються, коли вони працюють, коли вони виробляють» [Foucault 2004a: 221]. Ця інституційно сформована «природність» вимагає особливого управлінського підходу, який враховує відносну автономію керованих. У курсі «Народження біополітики» Фуко детально розглядає ключові елементи цього підходу, що поступово формувався у XVIII-XIX століттях. «Інтерес, – стверджує французький філософ, – основний оператор нової “урядовості”, “виробництво свободи” – домінуючий принцип, а “управління небезпеками” і “створення механізмів безпеки” – головні інструменти» [Foucault 2004b: 112-129].

Це суттєво змінює всю конфігурацію влади та максимально розширює зону індивідуальної автономії індивіда. Так, у ліберальній парадигмі гувернаментальності відносини влади, на відміну від відносин звичайного насильства, передбачають, що вплив здійснюється не безпосередньо на іншого, а на його можливі дії, тобто передбачається модальність дій індивіда. А це означає, що всередині відносин влади, Інший (той, чию поведінку прагнуть спрямувати) завжди зберігається в статусі суб'єкта дії, і для нього завжди залишається відкритим поле можливих відповідей, винаходів і зустрічних дій у відповідь на його дії [Foucault 1982: 216].

Інакше кажучи, у дуалізм автономії та залежностей (як обов'язковий елемент) завжди вбудована відносна суверенність поведінки індивіда. (У)правління, тобто гувернаментальність, завж-

ди здійснюється щодо того, хто має поле власних можливих дій і відповідей на дії не лише інших індивідів, які намагаються спрямовувати його дії, але й має певну автономію стосовно ліберальних владних інституцій західного суспільства, що не скасовує індивідуальної ініціативи та підприємливості.

Мова йдеться тут про те, що універсальний принцип гвернаментальності не позначає лише одну конкретну сукупність відносин влади, пов'язану з новочасною державою (як іноді вважають). Важливо, що М.Фуко використовує цей термін як в однині, так і в множині. Історія гвернаментальності (гвернаментальностей) – це історія різних ансамблів технік і технологій, за допомогою яких індивіди, в ту чи іншу епоху і в тій чи іншій соціокультурі, управляють одне одним і самими собою; а також це система подальшої концептуалізації таких технік і технологій у дискурсивних практиках.

Однак згодом ця ліберальна гвернаментальність біополітики зазнала суттєвих трансформацій, що не могло не вплинути на зміну індивідуальної автономії. Так, спочатку в ліберальній біовладі гвернаментальність частково перетворюється на державну форму централізованого управління, тобто управління або правительності у чистому вигляді. І не випадково на цей факт звертає увагу дослідник сучасного управління М.Дін [Dean 2010].

До речі, міждисциплінарне дослідницьке поле Governmentality Studies починає активно розвиватися в англійських соціальних науках у 1990-ті роки. Дослідники цього напрямку сконцентрували свою увагу на аналізі тих чи інших сучасних форм влади, пов'язаних із проблематикою лібералізму та неолібералізму, ринкового суспільства та сучасної держави. Основним джерелом методологічного натхнення для них стають лекції Фуко 1977-1978 [Foucault 2004a] та 1978-1979 років [Foucault 2004b], які набувають усередині цього дослідницького напрямку офіційного статусу *lectures on governmentality*.

Подібна тенденція вже в сучасній неоліберальній версії гвернаментальності призводить до того, що біовлада національних держав частково, а іноді й повністю, підмінюється владними механізмами управління могутніх транснаціональних фінансово-економічних та інформаційних мегакорпорацій та різними наддержавними міжнародними фондами. Йдеться про те, що сам розвиток постіндустріального суспільства зумовлює укрупнення ринку, який, розростаючись, розвиває кор-

дони та суверенітет практично всіх західних національних держав. Це, своєю чергою, значною мірою змінює процес суб'єктивації і, природно, статус автономності звичайних індивідів у сучасному соціумі в напрямі десуб'єктивації, насадження як згоди, так і страху, покори та смирення перед владою або, навпаки, субверсивних, часом насильницьких дій до представників влади.

Інакше кажучи, нинішня біовлада національних держав поглинається і заміщується владними можливостями могутніх транснаціональних фінансово-економічних корпорацій і фондів, а з урахуванням цифровізації – ще більшим контролем над індивідами вже не стільки в національному, скільки в наддержавному масштабі.

Но як тоді протистояти будь-яким формам суб'єктивації, яка контролюється біовладою та орієнтується на розчинення індивіда в потоці ідеологічних конструкцій, множинності зовнішніх настанов та розпоряджень, та в кінцевому рахунку – загрозу втрати автономності?

Прекрасно розуміючи біополітичну реальність, згідно з якою індивід є постійним об'єктом керованого процесу суб'єктивації, навіть тоді, коли він повністю уявляє себе автономним, М.Фуко почав досліджувати ті зони існування індивіда, які вислизують з під контролю влади та назвав їх «технологіями себе» (*technologies of the Self*) [Foucault 1988; 2001].

За думкою М.Фуко, автономія в такому сенсі розуміється як «турбота про себе» – (self-care), тобто той варіант, який протистоїть суб'єктивації, яка нав'язується індивіду нормативністю та дисциплінарними практиками, які прийняті у суспільстві, а технології або техніки себе – це особистісні практики, завдяки яким індивід постійно формує себе самостійно. В кінцевому рахунку – це мистецтво формування власного, незалежного стилю життя. Однак, виникає питання – хто може собі це зараз дозволити? І чи є у звичайних індивідів вірогідність стати автором власного, особистісного стилю життя? І невже біовладні структури нададуть індивіду можливість постійно створювати зони автономного існування? Дійсно, «технологіями себе» можуть займатися люди, які повністю або частково вільні від соціальних стосунків із владою, не обтяжені низкою соціальних зобов'язань, мають час на вільне дозвілля та постійну «турботу про себе». Ймовірно, що ці соціальні практики стосуються в першу чергу високоерудованих, освічених, так званих інтелектуалів, як їх називають у західному суспільстві, які дещо

дистанціюються від соціально-політичної реальності. Однак, якщо індивід починає входити в соціально-політичну реальність, як колективну дію, та приймає активну участь у спільному людському житті, то фукіанські «технології себе» починають в кращому випадку загальмовуватись. Тим більше, що наприкінці свого життя М. Фуко прийшов до висновку, що оптимальне поєднання активної участі в соціально-політичних діях та постійної практики перезбирання себе, – знайти так і не вдається. Можна сказати, що ці практики десуб'єктивації, як збереження своєї автономності, достатньо складні та важко здійсненні для переважної більшості індивідів, які постійно обтяжені цілою низкою соціальних залежностей та зобов'язань. При подальшому розвитку біополітичної стратегії М.Фуко, було запропоновано нові варіанти десуб'єктивації, як пошук збереження автономії індивіда від соціальних залежностей на рівні розробки концепту Множинності з урахуванням нинішнього процесу глобалізації.

Так, привертає увагу напрям, у межах якого теоретичні положення втілюються в соціальні практики активної співучасті множини індивідів у спонтанні зібрання колективів при збереженні своєї автономності. Він дає змогу краще зрозуміти, чи можлива взагалі й яким чином автономія індивіда на прикладі «збирання» ситуативної колективної множинності, яка утворює свого роду колективну тілесність. Мова йде про концепцію біополітики М.Харта і А.Негрі, яка представлена багатьма роботами авторів [Hardt, Negri 2000; 2005; 2012; 2017].

М.Хардт і А.Негрі визначають «Імперію» як нову форму глобальної влади у вигляді *колективного політичного суб'єкта*, що здійснює тотальне біополітичне привласнення життя індивідів та має певну суверенність. Згідно з концепцією авторів, Імперія ґрунтується на альянсі життя і виробництва, які стають нерозривними; таким чином, соціально-політична реальність індивідів практично повністю занурена у капіталістичне виробництво [Hardt, Negri 2000]. Основу «Імперії» становить «Множинність» – реальна виробляюча сила, тобто «Імперія» існує за рахунок експлуатації життєвих сил множинності звичайних індивідів, однак у множинності індивідів є всі можливості протистояти біовладі, яка намагається повністю контролювати життя кожного індивіда.

Продовжуючи подальшу концептуальну розробку «Імперії» як *колективного політичного суб'єкта*, автори у наступній своїй роботі при-

ділили особливу увагу подальшій концептуалізації «Множинності» [Hardt, Negri 2005]. В цій роботі дослідники визначають множинність як «плюральність форм життя, пов'язаних глобальними комунікаціями та спільним світовим простором» [Hardt, Negri 2005: 28]. Інакше кажучи, у концепції біополітики Хардта і Негрі «множинність» (*the multitude*) – це активний колективний політичний суб'єкт, що складається із сукупності різнорідних сингулярностей (індивідів), об'єднаних спільним існуванням, виробництвом і спротивом глобальній еліті. Множинність за задумом Хардта та Негрі – це не стільки однорідна біомаса індивідів, скільки достатньо розвинена мережева структура, що діє радше спонтанно, ніж організаційно, та не через державні інститути влади, та намагається протистояти «Імперії». Саме ця множинність і є біополітичним суб'єктом сучасності, а не населення держав, як вважав М.Фуко, чи робітничий клас марксистської теорії.

Але разом із тим ці концепти не лише створюють певну аналітичну рамку, а й у довгостроковій перспективі претендують на тотальність і не мають жодних обмежень не тільки у фіксації, але і у активному формуванні біополітичної реальності. Для М.Хардта і А.Негрі *Імперія і Множинність* вже існують тут і тепер; вони – капітал і сила, що водночас підпорядковується й чинить спротив, і яка за допомогою мережевої влади та біовлади поширюється у планетарному масштабі. Тому Імперія, як нова форма суверенітету, на відміну від традиційної державної, – це детериторіалізована, глобальна система, у якій влада пронизує соціальне життя і діє через світові ринки, мережі, комунікації та міжнародні інституції. І в цьому вбачається принципова відмінність від фукіанської концепції біополітики, хоча у своїй основі творці теорії Імперії спираються на фукіанську теорію біовлади (*biopower/biopolitics*), водночас радикально її трансформуючи. Так, якщо у Фуко біовлада показує, як держава регулює популяції в дисциплінарному режимі виключення й включення або в режимі забезпечення безпеки держави, то у Хардта і Негрі *колективний політичний суб'єкт* біополітики – це центральний режим управління у постнаціональній та наддержавній «Імперії», тобто вона в першу чергу тісно пов'язана з транскультурними й транснаціональними економічними мережами, з іматеріальною працею та виробництвом соціальних благ.

Як зазначають у цьому зв'язку М.Хардт і А. Негрі, сучасна біополітика «набуває нової форми,

утвореної низкою національних і наднаціональних органів, об'єднаних єдиною логікою управління» [Hardt, Negri 2000: 11].

І не випадково, що особливу роль автори відводять транснаціональним корпораціям, які функціонують сучасний біополітичний світ через організацію професійної діяльності та «безпосередньо структурують і поєднують території та населення. Вони прагнуть перетворити національні держави лише на інструменти обліку потоків товарів, грошей і населення, що приводяться в рух транснаціональними корпораціями» [Hardt, Negri 2000: 43]. Значною мірою, саме тому епоха державного суверенітету й націй відходить на другий план: капіталізму не потрібні кордони, йому потрібен імперський відкритий простір. Формування сучасної Імперії не зводиться до поневолення, а функціонує за принципом «включення». Імперія, виступаючи певною мірою аполітичною й децентралізованою, стає передусім імперією світового капіталу.

У контексті окресленої нами теми дослідження постає неминуче питання: якою є проекція зазначених тенденцій розвитку світосистеми, або Імперії, саме на процеси суб'єктивації та десуб'єктивації, та яким чином реалізується автономність індивідів при утворенні колективного політичного суб'єкта? І чи можливо взагалі за рахунок цього послабити тиск соціальних залежностей на індивідів?

Отже, глобальна Імперія базується на своєму основному протиріччі: між «машинами біополітичного панування» та «плюралістичною множинністю креативних суб'єктивностей, що беруть участь у процесі виробництва» [Hardt, Negri 2000: 68-69]. Головне для Імперії – це обмежити індивідів певними рамками, задати «правила гри»: якщо біологічно керувати індивідом, то його суб'єктивація значною мірою опиняється під контролем. Однак, на думку філософів, там, де «immaterial labor ... directly produces social relationships» – знання, інформація, комунікація, творчість – ці форми праці не просто створюють товари, але й формують соціальні зв'язки [Hardt, Negri 2005: 33].

Біополітика у Хардта і Негрі тотожна виробництву самого соціального життя. При цьому капітал або глобальна еліта намагається експлуатувати не лише працю, а життєву активність та енергію індивідів.

У статті «Суб'єктивні фігури кризи» автори аналізують становище сучасного індивіда і доходять висновку, що він може бути автоном-

ним лише через кооперацію з подібними до себе [Hardt, Negri 2012]. Сучасний індивід втягнутий у світ інтернет-мереж як *боржник, медіазалежний, піднаглядний і репрезентований органами представницької влади*, тому в сучасних умовах він практично позбавлений автономії. Автори констатують, що «боржникові відмовлено в контролі над його продуктивною соціальною здатністю; так само інтелект, афективна здатність і здатність до мовних винаходів медіазалежного більше не належать йому; і так само піднаглядний, живучи у світі, зведеному до страху й жаху, позбавлений будь-якої можливості зближувального, справедливого й люблячого соціального обміну, так і репрезентовані втратили доступ до результативної політичної дії» [Hardt, Negri 2012: 29-30].

Отже, для М.Хардта та А.Негрі постає термінова необхідність пошуку раціональної альтернативи протидії біополітичній реальності, яка сформувалася в межах проведення глобальною елітою біополітики. З точки зору філософів, біополітика є не лише тільки панування влади, а й вона сама надає шанс підтримання автономності за рахунок причетності індивіда до колективного політичного суб'єкта та посилення завдяки цьому міжсуб'єктивних відносин. Дійсно, ті ж самі біополітичні сили Множинності (співпраця, комунікація, різноманіття спільнот), на яких тримається Імперія, можуть стати основою демократичного спротиву, бути своєрідною «контр-Імперією»: «The creative forces of the multitude ... counter-Empire» [Hardt, Negri 2005: 18], що створює передумови для певної автономії індивідів через кооперацію їх множинності. Отже, постає можливість автономії як процесу та колективного самовироблення «множинності». М.Хардт і А.Негрі у подальших своїх розробках показують можливість кооперації, що виходить «знизу»: якщо сучасна біополітика управляє життям, то саме життя продукує соціальність через горизонтальні мережеві зв'язки, автономні спільноти, оминаючи державні й ринкові відносини. На думку вчених, це сприяє створенню альтернативних форм спільного життя для множинності індивідів.

Однак, коментатори та інтерпретатори творів М.Хардта та А.Негрі не оминули помітити недоліки їх концепції біополітики. Так, вони зафіксували надмірну абстрактність та невизначеність цих концептуальних побудов та невиправданий оптимізм щодо значущості концепту Множинності яка стосується саме розглядання стану суб'єкту, та його автономності та ідентичності [Brennan 2003],

[Protevi 2001; 2007].

До речі, інтерпретатори також звернули увагу на амбівалентність та незадовільну практичну застосовність основних концептів «Імперія» та «Множинність» до вивчення соціально-політичної реальності сучасності [Bazzicalupo, Clò 2006]. Ще одне суттєве зауваження стосується редукції всього соціально-політичного та соціально-економічного простору, виключно до сфери наднаціональних виробничих відносин мегакорпорацій, які майже повністю ігнорують роль конкретних національних держав та його населення [Passavant, Dean 2004].

Враховуючи ці достатньо вагомні зауваження, що стосуються концепції Імперії, М.Хардт та А.Негрі в своїх наступних дослідженнях зробили спробу більш докладніше розробити саме концептуальну базу «Імперії» та «Множинності», зокрема в останній своїй великій роботі «Збірка» [Hardt, Negri 2017]. Якщо відштовхуватися від одного з основних положень роботи стосовно розуміння суб'єктності, то тіло індивіда – не просто найважливіша біологічна одиниця (як в дисциплінарних практиках та в біополітиці безпеки М.Фуко), а й постійно діюча соціальна та продуктивна сила. Однак, тоді безліч тіл, що взаємодіють один з одним, утворюють те, що автори називають «Множинністю» й складає в своїй сукупності колективного політико-економічного суб'єкта. Згідно з таким положенням, стосовно розуміння суб'єктності, тіло та життя індивіда стають сумісними частинами політико-економічного циклу, де всі наші тілесні прояви – жести, міміка, спілкування, турбота, креативність, – стають частиною безперервного виробництва. Тому, тілесність тут розуміється як соціальна та афективна енергія, що створює спільне багатство, тобто тіло та емоції включаються в культуру, соціум, економіку (соціальні мережі, послуги, культурна робота), а індивід діє як мікро-підприємець свого власного життя. Таким чином, індивід – це гібрид тіла, розуму та техніки. В свою чергу, населення не відіграє ведучою ролі в біополітиці як у М.Фуко, значну роль в цифрову епоху починають відігравати соціальні мережі множинності індивідуальних тіл та свідомостей [Hardt, Negri 2017: 137-156].

В цій побудові суб'єктності з боку авторів «Збірки» має сенс дослідити, як вони розуміють співвідношення автономності і залежності, Так, в аспекті подальшої концептуалізації Множинності, як колективного політичного суб'єкта, автори спираються на положення, що сама автономія

можлива лише у мережах співробітництва вільних індивідів, що їх зв'язки суто горизонтальні і не підпорядковуються ієрархічній вертикальній владі світового капіталу [Hardt, Negri 2017: 155].

Автономність індивідів зумовлює не просто зібрання людей, а передбачає форму колективної політичної дії, в якій множинність індивідів визначає вільну кооперацію, великі горизонтальні зв'язки. Тому автономія розглядається як колективна здатність діяти разом, спільно. Таким чином, індивід є автономний лише остільки, оскільки причетний до множини собі подібних (своєрідна контрверза індивідуальній «турботі про себе» останнього періоду творчості М.Фуко). Автономія за своїм характером не суто індивідуальна, а мережево-соціальна, і, як наслідок, мінлива, ситуативна, сингулярно-колективна, що передбачає наступні практики автономії індивідів: спільні проекти, обмін знаннями, взаємну підтримку, неієрархічні зв'язки, форми самоврядування тощо.

За задумом авторів «Збірки», це дозволяє вирішити відоме протиріччя між індивідуальним та колективним, контингентним та універсальним, одиничним та масовим, за рахунок виробництва нового типу суб'єктності, що структурує співвідношення автономності та залежності, де остання немає такого тиску на індивіда за рахунок організації множинності індивідів в тимчасову цілісність [Hardt, Negri 2017: 229-250].

Однак, залишається відчуття, що їх так звана множинність, як колективний політичний суб'єкт, так і залишилась суто абстрактним конструктом, тому що сам живий індивід розчиняється, а не об'єднується в глобалістському класі когнітарієв. Реальні індивіди зі властивому кожному автономією об'єднуються зовсім по іншим принципам, а саме, – по широкому спектру ідентичності, зокрема, релігії, нації, етичним та естетичним подаванням тощо. Звісно, Множинність індивідів, в формі зібрання у Хардта та Негрі, майже нічого немає спільного із цілісністю «соціального тіла», з яким ототожнюється населення в роботах та лекціях М. Фуко та його численних послідовників.

Разом з цим, цей концепт добре пояснює різного роду тимчасові, іноді випадкові зібрання, гнучкі та контингентні, які характерні для сучасної цифрової епохи. Це не тільки стосується цифрових платформ, цифрової біометрії індивідів, флешмобів, онлайн спільнот, цифрових активістів та блогерів, волонтерських мереж, однак і реальних рухів, які тілесно об'єднують індивідів, де і проявляється їх справжня автономія, і де контин-

гентно спрацьовує колективна політична суб'єктність.

Хардт і Негрі виділяють *подію-сингулярність*, наприклад революція або інші соціальні рухи (наприклад, «Арабська весна» або протести Black Lives Matter) – це сингулярні події. Вони заздалегідь не плануються, вони «трапляються» у точці максимальної напруги зібрання індивідів.

Іншим доповнюючим типом є *контингентна солідарність*: індивіди об'єднуються не на основі вічних істин, але на основі тимчасової гострої необхідності. Це «спільнота без ґрунту», яка існує тут і зараз.

Разом з цифровими спільнотами вони і встановлюють сучасне біополітичне виробництво суб'єктності на рівні колективного політичного індивіда, де все ж таки знижується значущість тілесного аспекту як в індивідуальному, так і в колективному аспекті. У главі 7 «Збірки» М.Хардта і А.Негрі тілесність виявилася «розтягнутою» на комунікацію, емоції, турботу, рух, творчість, інтелектуальну працю [Hardt, Negri 2017: 97-116].

Тобто, тілесність як найважливіша складова суб'єктності, розчиняється та втрачає цілісність, точніше, саме тілесна сингулярність починає поступово зникати в концепті множинності. Однак, вона є суттєвою складовою для розуміння співвідношення автономності та залежності, і в сучасну цифрову епоху. В цьому контексті, де роль тілесності є значно сильнішою, виглядає актуальною перформативна теорія прекарності Дж. Батлер [Butler 2015].

Разом з тим, концепція М.Хардта і А.Негрі виявилася передбачальною: тобто, те що вони описали ще на початку ХХІ століття, починаючи з роботи «Імперія» та в подальших своїх дослідженнях, перш за все в аспекті цифровізації світу, стало соціально-політичною реальністю 2000-2025 років.

Висновки.

Проведений аналіз дає змогу зробити висновок, що існує парадокс сучасного суб'єкта, який намагається отримати автономність, однак, завжди потрапляє в різні системи залежності. Суверенність, внутрішня самодостатність та відносна незалежність від зовнішніх обставин, які історично були притаманні людині, поступово зникають внаслідок тотального занурення в системи залежностей, які формуються у біополітичній реальності. Саме в сучасності «одновимірна людина» існує в системах різноманітних залежностей біовлади, які її постійно контролюють та управляють її намірами, діями, поведінкою. Однак, все ж

такі можливості збереження індивідуальної автономності завжди залишаються завдяки існуванню різноманітних сучасних технологій, наприклад, орієнтованих на фукіанську «турботу про себе». При цьому, при культивуванні цих технік себе, індивід має всі можливості самостійно конструювати свою автономність, надаючи їй риси своєрідності та неповторності. На жаль, індивідуальні «технології себе» як практики автономності, не отримують зараз широкого розповсюдження серед широких верств населення. Тобто, більшість індивідів добровільно відмовляються від індивідуальної перспективи збирання та перезбирання себе. Разом з цим, широкого розповсюдження зараз отримує залучення індивідів до сингулярних тимчасових колективних спільнот, зокрема, цифрових мереж, що в деякій мірі дають змогу долати тотальний контроль з боку сучасної неоліберальної біополітики.

На основі порівняльного аналізу ліберальної біополітики М.Фуко, який робив наголос на гвернаментальності, тобто правління як універсального принципу всіх і кожного, що створювало зони індивідуальної автономії та біополітики Імперії та Множинності сучасного неолібералізму М.Хардта і А.Негрі, який долає національні та державні кордони, виявлено суттєві дуалістичні суперечності у формуванні автономності сучасного індивіда. Разом з цим, виявлені також принципові протиріччя при формуванні колективного політичного суб'єкту в концепції Імперії М.Хардта і А.Негрі. Ці протиріччя надають змогу в подальшому краще оцінити вплив цифрових технологій на тимчасові громадські зібрання та мережеві спільноти, які, в свою чергу, формують цілу низку новітніх соціальних залежностей. Це яскраво демонструє намагання індивідів, задля збереження своєї автономності, шукати нові, подекуди маргінальні соціальні спільноти чи мікроспільноти, до яких можна долучатися в якості повноправного учасника. Проте, при цьому виникає реальна загроза повної втрати індивідуальної автономності, яка була ще властива для суспільства Модерну. З'ясовано, що це може призводити до зміни самого розуміння автономності, властивого для індивідів модерного індустріального суспільства. Проаналізовано, що в модерному суспільстві біополітика органічно поєднувала дисциплінарні техніки з технологіями біополітики, які забезпечували гарантовану державою безпеку населенню. Це надавало деякі можливості для реалізації самостійних намірів та бажань в життєдіяльності

індивідів.

В сучасному цифровому мережевому суспільстві радикально змінюється біополітична стратегія формування суб'єктності, що істотно впливає на індивідуальну автономність. Тому, в якості перспективи подальших досліджень, має певний сенс дослідити динамічні зміни автономності й залежності індивіда в тимчасових мікросоціумах, де акцент зміщується з біополітики на психополітику. Саме ці нові форми соціальних спільнот, що характерні для цифрового суспільства, швидко створюють спонтанні зібрання індивідів та імма-

теріальні професійні колективи. Однією із задач подальших досліджень буде вивчення специфічних рис та механізми формування автономності у біополітичній перформативній теорії прекарності Дж. Батлер, та сучасні теорії інтерсекційності або множинної ідентичності. Їх аналіз дозволить розширити дослідницьку оптику вивчення проблеми дуалізму автономності та залежності індивіда і надасть можливості краще розуміти процеси суб'єктивності та десуб'єктивності в швидко змінюваних соціально-політичних та соціально-економічних умовах світової глобалізації.

Бібліографічні посилання/ References

- Agamben, G. (1998). *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Ajana, B. (2019). Digital biopolitics, humanitarianism and the datafication of refugees. In A.K.Schramm & G.O'Neill (Eds.), *Refugee imaginaries: Research across the humanities* (pp. 163-180). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.
- Bazzicalupo, L., Clò, C. (2006). The ambivalences of biopolitics. *Diacritics*, 36(2), 109-116. DOI: <https://doi.org/10.1353/dia.2008.0014>
- Beck, U. (2007). *Power in the global age: A new global political economy*. Polity Press.
- Brennan, T. (2003). The empire's new clothes. *Critical Inquiry*, 29(2), 337-367. <https://doi.org/10.1086/374030>
- Butler, J. (2015). *Notes toward a performative theory of assembly*. Harvard University Press.
- Dean, M. (2010). *Governmentality: Power and rule in modern society* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Esposito, R. (2008). *Bios: Biopolitics and philosophy* (T.Campbell, Trans.). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Foucault, M. (1975). *Surveiller et punir: Naissance de la prison*. Gallimard.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. In H.Dreyfus & P.Rabinow, *Michel Foucault: Beyond structuralism and hermeneutics*, 208-226. University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1988). Technologies of the self. In L.H.Martin, H. Gutman, & P.H.Hutton (Eds.), *Technologies of the self: A seminar with Michel Foucault*, 16-49. University of Massachusetts Press.
- Foucault, M. (2001). *L'herméneutique du sujet: Cours au Collège de France (1981-1982)*. Gallimard/Seuil.
- Foucault, M. (2004a). *Sécurité, territoire, population: Cours au Collège de France (1977-1978)* (M.Bertani & A. Fontana, Eds.). Gallimard/Seuil.
- Foucault, M. (2004b). *Naissance de la biopolitique: Cours au Collège de France (1978-1979)* (M.Bertani & A.Fontana, Eds.). Gallimard/Seuil.
- Foucault, M. (2010). *The government of self and others: Lectures at the Collège de France, 1982-1983*. Palgrave Macmillan.
- Han, B.-Ch. (2018). *Topology of Violence*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Han, B.-Ch. (2022). *Infocracy: Digitization and the Crisis of Democracy* (D.Steuer, Trans.). Cambridge, UK: Polity Press.
- Hardt, M., Negri, A. (2000). *Empire*. Harvard University Press.
- Hardt, M., Negri, A. (2005). *Multitude: War and democracy in the age of empire*. Penguin Books.
- Hardt, M., Negri, A. (2012). Subjective figures of the crisis. In *Declaration*, 9-31. Argo-Navis Author Services.
- Hardt, M., Negri, A. (2017). *Assembly*. Oxford University Press.
- Mbembe, A. (2019). *Necropolitics* (S. Corcoran, Trans.). Durham, NC: Duke University Press.
- Passavant, P.A., Dean, J. (Eds.). (2004). *Empire's new clothes: Reading Hardt and Negri*. Routledge.
- Protevi, J. (2001). Addendum to *Empire* (review essay). *Journal of Political Philosophy*, 9(1), 129-144.
- Protevi, J. (2007). Political theory and social cognition: A commentary on "Empire" by Michael Hardt and Antonio Negri. *Political Theory*, 35(3), 390-410. <https://doi.org/10.1177/0090591707301213>
- Wallerstein, I. (2001). *The end of the world as we know it: Social science for the twenty-first century*. University of Minnesota Press.